

Eilert Sundt i Nord-Østerdalen

Av Ivar Østgård

Det var i midten av forrige århundre at Eilert Sundt vandret til fots i bygdene våre for å studere folkelivet og samle statistisk materiale til opplysning om fattigdommen, fantefolket, rensligheten, byggeskikken, usedeligheten og annet som har interesse for en sosiolog. Eilert Sundt regnes nemlig for å være grunnleggeren av sosiologien i vårt land. Denne vitenskapen ble det ikke undervist i ved universitet vårt den gangen, i våre dager derimot gjør sosiologiske synsmåter seg gjeldende ved alle våre 4 universiteter, for ikke å nevne høyskolene i distriktene. Metodene er blitt mangfoldige for å avdekke og kartlegge folkelivet, Sundt var utelukkende henvist til å snakke med folk og titte i noen protokoller hos embetsmennene.

Sundt var teolog av fag og endte sine dager som sokneprest på Eidsvold i 1875, men han var ikke i embetet mer enn 6 år, så teologen er det ikke mye å si om, desto mer er det å berette om sosiologen.

Høsten 1851 var han på Røros for å samle inn statistisk materiale ved Røros-verket og studere de sosiale forhold på Bergstaden, han har skrevet en egen bok om dette: Røros og omegn. Den 25. oktober 1851 kom han til Dalsbygda i Os. Han hadde vært der før en gang, forteller han. Det var for 3 år siden, og han likte seg så godt i Dalsbygda at han

gjærne ville se igjen dette dalføre og hilse på gode venner han hadde fått der. Meningen var at han skulle hvile ut etter strabasiøse turer til alle Rørosgruvene. Men det ble en travel tid i Dalsbygda også, han besøkte nesten hver eneste gard i bygda, sier han, men denne travelheten var av et behageligere slag, så han ble fullt rekreasert etter en uke i Dalsbygda, står det å lese i hans beretning.

Gode venner ja, først og fremst blir vi presentert for lærer og kirkesanger Jon Jonsen Grue og hans sønn Thore, også lærer. Sundt gir en utførlig beretning om den berømmelige Grue-slekta og dens befatning med skolevesenet i Os og Tolga like fra 1740, da Jon Simensen ved hytteplassen på Tolga begynte i lære hos sokneprest Claus Schult.

Konfirmasjonen var i 1736 innført i Danmark-Norge av pietetskongen Christian VI. Nå gjaldt det å gi barna undervisning så de kunne lese katekisme, salmebok og bibel så det ble noen mening med konfirmasjonen, for da skulle de høyt og tydelig gjenta dåpsløftet og svare på spørsmål. Som 18-åring ble denne Jon ansatt som omgangsskolelærer, distriktet hans strakte seg fra Dalsbygda i vest til Sømådalen i øst, lønna hans var 17 riksdaler om året. Men da Jon giftet seg i 1754 med datter til Esten Grue, forlangte odels-

bonden og gruvsmeden Esten at hans svigersønn måtte oppgi skolejobben om han ville overta gården etter han. Jon ble da smed og bonde, det var tradisjon på Grue-gården, men han vendte tilbake til skolestua da den strenge svigerfaren var død. Sundts venn Jon Jonsen er sønnesønn av denne Jon Simensen.

Sundt bruker sterke ord når han skildrer dalsbygdingene: «En sådan dannelse og sædelighed findes ikke i den ganske nær tilgrensende Osbygd, strøget langs Glomma.» Når Sundt søkte opplysninger, satte han pris på at folk var samarbeidsvillige, og det var de i Dalsbygda, det samme var tilfelle med bøndene på Tolga, i Vingelen og på Tynset. Men så kommer kontrasten.

På sin ferd sørover Østerdalen kom han sent på høsten, i november 1851, til Rendalen. Der hadde tømmerhogsten tatt til, snø var det kommet, passe til lunningen, og som den nysgjerrige mann han var, ville han studere på nært hold den store tømmerdrifta. En av skogeierne tar han med på doningen opp i den bratte lia, denne mannen får ros av Sundt for sin imøtekommenhet. Men de karene som arbeidet der oppe, får han ikke hol på, «deres treghed stak uhyggelig af mod den livlighed og vennlighed som fast overalt havde mødt mig nordenfor.» Han prøver å forklare dette med den store klasseforskjell han finner her, disse tømmerhoggerne er for det meste husmenn. I Dalsbygda, skriver han, er dette husmannsvesen nesten ukjent. En annen ting som er forskjellig i de nevnte bygder, er forholdet mellom ekte og uekte fødsler. Mens Tynset-prestens ministerialbok viste 7% såkalte uekte barnefødsler, topper Rendalen hans statistikk med 21%, verre enn i

Vika, skriver han. «Dessuden er ikke sprogbrugen i Rendalen den strengeste,» mener han, «flere børn vare nemlig anførte som ægte, uagtet de vare født før foreldrenes giftermål.»

I andre bygder og dalfører finner Sundt også «megen råhed og usædelighed, forened med armod,» som i Kvam i Gudbrandsdalen. Men han har ikke reist som misjonær som skal preke om synd og fortapelse, men som forsker for å finne ut om det er sammenheng mellom det han kaller umoral og fattigdom, dessuten for å finne boteråder mot fattigdommen, for den er årsaken til umoralen. Den samfunnsgruppen han finner ut har det værst, er fantene og omstreiferne, hos dem kan man se at fattigdom og umoral går hånd i hånd.

Eilert Sundt fikk kjennskap til fantene da han i 1847 ble tilsatt som lærer i kristendom ved Botsfengselet, eller som det så smukt het den gangen: Christiania Tugthus. På den tiden var det ulovlig å være ukonfirmert, og fantene på disse cellene var kanskje hverken døpt eller konfirmert. Sommeren 1848 dro Sundt ut i felten for å undersøke «de såkalté fantefolks sæder og forholde», han fikk et statsstipend til dette. Han fant dem ikke i første omgang, de var reist opp i fjellbygdene, ble det ham fortalt. De følgende somrene traff han på en koloni på Røros og på Tynset. Man kan vel ikke si at Sundt har en fordomsfri innstilling til sine intervjuobjekter. Han skiller mellom «Ærlig mand og fant» som han sier, og «på fantevis» er en ordklistre han ofte bruker. Men det var jo den sedvanlige holdningen til taterpakket, som de sa, de som var fastboende. På Tolga hadde lensmannen en egen stødderkonge til å hjelpe seg med å jage omstreiferne ut av bygda. Det var

straffbart å være «reisende» uten pass, da havnet man i lensmannsarresten, og hvis de hadde pass, måtte de hjelpes videre. På den måten fikk andre bygder trøbbel med dem!

Fant og fant er mangt, det lærte Eilert Sundt på Tynset hos en skinnarfamilie som var kommet fra Dalarna i Sverige. Mannen var skinnfellmaker (skinnar), og kona og døtrene omsatte halskjeder, hårfletninger og urkjeder. De hadde sitt eget språk, skinnarmålet, et slags kråkemål, sier Sundt, men han har all respekt for slike håndverkere og omførselshandlende.

Folk han ellers støtte på i Norddalene, var thranitterne i Tyldalen, etter hans mening spilte de for mye på folks misnøye, Marcus Thrane var jo fengslet som farlig samfunnsomvelter.

I Vingelen traff han på haugianerne, de var for mye innstilt på det hinsidige, ifølge Sundt. Nei, folk i Dalsbygda var etter hans sinn: likevektige, arbeidssomme, opplyste. De har en hard tilværelse oppunder fjellet, men de klager ikke «endog de have ikke mindre slid og slæp end andre».

Da Eilert Sundt i 1861 utga «Om bygnings-skikken på landet i Norge» har han igjen en rosende omtale av Dalsbygda, der har bygda fått et helt kapittel for seg. Jeg siterer: «Hvor der i en bygd hersker vinskabelighed og tænkksomhed og orden og gode sæder, der bor et agtværdig folk, det er yderst interessant at betragte tingenes gang i denne grænd.» En dalsbygding han nevner ved navn og gir hederlig omtale denne gang, er Jon Eriksen Berg, «veltænkende, sindig, forstandig» er adjektiver Sundt bruker om ham som ble byggmester for gudshusene på Tolga og Os, ellers kjent som riflesmed og klokkemaker. Sundt hadde lagt merke til at dalsbygdingene etter hvert rasjonaliserte

husbyggingen sin slik at de bygde færre og større hus samlet om ett tun, tidligere hadde man ett hus til hvert gjøremål, og inntun og nauttun var det på de fleste gårdene den gangen, forteller Sundt. Paneling av stuene var også noe nytt han la merke til, veggene og takhimlingen kunne på den måten males, og det var gjort mange steder.

Den eiendommenlige barfrøstua dveler Sundt lenge ved i boka si. Slike stuer finnes bare mellom Koppang og Os, ellers ikke noe annet sted i landet ifølge Sundt. Han beskriver barfrøstua slik: Foran stuedøra en sval av stolpeverk og plankevegger, en trapp fører opp i andre høgda som er et tømret loft, der oppe kan det være et klesloft, eller i noen tilfelle sengekammer. Sundt gir en filologisk utgreiing om navnet barfrø, at det er tysk og brukes både i fransk og engelsk om et vakttårn som tjente til å berge freden i urolige tider. Håvard Skirbekk stiller seg skeptisk til Sundts tolking av barfrø. Men det som er morsomt å lese, er Sundts romantiske, ja lyriske reisebrev: «Synet af barfrøens opadstrebbende top har tidt virket oplivende på mit sind når jeg har reist gjennom disse ensformige og tungsindige skovbygder. I barfrøloftets lille hygge sidder bondedatteren og viser sin venninde af den pynt og stas hun har forvaret der».

Sundt beretter ellers fra Dalsbygda om at bøndene på de større gardene hadde ei litl-stue eller loftstue som var reservert for presten til overnatting når han reiste omkring og krevde inn tiende-ost. Ellers kunne den litlstua med utsmykking av forskjellig slag tjene som brudekammer, her ble brura pyntet, brudgommen kom hit og hentet henne ned til sjølfolka i storstua. Brudeparet fikk så plass i høgsetet. Sundt nevner

ikke navnet, men det skulle ikke forundre meg om det er Prestloftet i Nirsen han har sett. Sperrestuene imponerte ham stortilgen i Østerdalen, her er det god plass med god høyde like oppunder mønsåsen med et lite ramloft over sengekleven. Men han synes det er synd at Rørosverket har ødelagt den gode furuskogen, det blir lang veg etter tømmermaterialer for dalsbyggingene. «Møisommelig og bedrøveligt» kaller han den gesjeft å brenne kol til Røros Verk, «jo mer de sled og slæbte, des fortere måtte fattigdommen blive til ren elendighed».

Eilert Sundts hovedverk kom i 1869 og heter: «Om renhedsstellet i Norge». Igjen er «Glomdalen en verden for sig», og i de nordlige strøk av dalføret er det en mer fremskreden tilstand, «kanskje med mest jevnhet hos både bønder og husmænd i Tolgen og Tønset med indtil ugentlig gulvvasking, i Solør og Vinger står de tilbage i dette stykket». Han hadde satt opp et spørreskjema, akkurat som moderne sosiologer gjør. Et av spørsmålene lyder: Hvilke værelser rengjøres? Så har han spesifisert: Storstuen, kjøkkenet, kammerset, gangen, overværelser, dvs. loftene. Han får da greie på at i Tolga prestegjeld (Tolga og Os herreder) vasket kjerringene gulvet hver lørdag. Tak og vegger ble vasket og skurt 5 ganger om året. I Tynset har bøndene det «særdeles pyntelig og tækkeligt», skriver han. Her var møblene i vinterstua malt, også de panelte veggene var forsynt med et strøk maling, ofte kunstnerisk dekorert. Veggene ble vasket nedomtil, som de sa, likeså døra omkring låsen og vinduskarmene hver lørdag. Det ble skurt med skjefte-tove, etterpå ble golvet strødd med einerbar, om

vinteren brukte de granbar, foran døra inn i stua la de barkvister.

Om edruelighetstilstanden i nordbygdene har han følgende å berette: 70% edruelighet i eiendomsklassen, 68% i arbeiderklassen, av forfalne var det bare 2-3%. De tilsvarende tall i de søndre bygder i Østerdalen var: 51 edruelige, 6-7% forfalne. På Tynset ble det brukt brennevin bare i brylluper og gravøl, «det skjenkes med maade, beruselser ere undtakelser». Om Tolga og Os står det at «brugen af brendevin har betydelig aftaget». Men så har han fått nyss om at mange unge drikker over seg, når de har levert kollasset ved smeltehytta og funnet veien til trakteriet på Røros.

Sundt har grunnlag for å vundere gardskjerringene i de ulike strøk av landet, og da har han funnet ut at kjerringene i nordre del av Østerdalen er mer selvstendige enn andre. Det beror på dem om det skal gå framover, de har sans for orden, huslig hygge, renslighet og gode seder. De vinner påskjønning for arbeidet sitt og «befantes i selvaktelse og tilfredshed i sin stilling», skriver Sundt.

Om doen, eller veslehuset, har Sundt et eget kapittel, han kaller det «Aflukke på gården». I Lom som han besøkte i 1852, fantes det ikke noe slikt hus på gardene enda folk hadde hus nok. De gjorde nemlig sitt fornødne utom nova, bare på embedsmennsgardene og skyss-stasjonene fantes dass. Dette syntes Sundt var et brudd på all «rimelighed, velanstendighed og bluferdighed. Helbreden kunde lide, landbruget tabe gjødningemner. Men selve synet var det værste!» Han kvier seg for å skrive om dette, for han kan ikke få det til å stemme med forstandige ordninger han ellers

finner på så mange felter i bondelivet, f.eks. rasjonelle fjøs og gjødselkjellere. I de øverste bygdene i Østerdalen (som i Gudbrandsdalen og Valdres) fins det bare unntaksvis slike «aflukker», påstår Sundt. Noen hadde et primitivt gangtun ved fjøsveggen eller en dunge (kalt kjøkkenmødding) på baksida av huset der folk gjorde sitt fornødne. Sundt prøver å forklare det ut fra folks fordommer og overtro. Det passet ikke bra folk å omtale menneskelige ekskrementer, langt mindre ta vare på dem, i potetåkeren kunne de rett og slett være farlige. En bedring i dette ser Sundt i den innflytelse byene kunne øve, der hadde folk fått priveter der stoffet ble nedmuldret og anvendt i hager.

Eilert Sundt var en god venn av Henrik Wergeland i studentdagene, begge ivret for almuens opplysning. Henrik utga bladet «For almuen» og fantaserte om å spre det blant annet «Glommen op og Mjøsen rundt», jeg tror ikke han kom «Glommen op». I sine diktersyner sier han: Bøndene skal bli fordomsfrie, tenkende,

dugelige menn. Eilert Sundt hadde også sitt organ: Folkevennen. Det redigerte han fra 1860, han skipet også Selskapet til folkeopplysningens fremme. Han ville skaffe seg eksakte kunnskaper før han kom med forslag til forbedringer. Han roste det som var prisverdig i folkelivet, men sa tydelig fra når det var noe han mente måtte rettes på. Han ble «en dikter i kjennsgjerninger» som H.O. Christophersen kaller ham i sin store biografi. Videre sier han at Eilert Sundt er velferdsstatens åndelige opphavsmann.

Litteratur: H.O. Christophersen: Eilert Sundt

Eilert Sundt: Om Røros og omegn.
Om bygningsskikken i Norge.
Om renlighedsstellet i Norge.
Fante- og landstygerfolket i Norge.
Om ædruelighetstilstanden i Norge

Sigmund Moren: Hedmark. Bygd og by.
Jon Jonsen Grue: Årbog 1774.